

vervaardigd. De roosters zijn verstevigd met eiken bruggen. De relais zijn gedemonteerd en schoongemaakt, nieuwe schijven met vilt en leer op nieuwe stangen aangebracht. De magneten kregen nieuwe regels. Ook de membranen op de voorrelais zijn vervangen. De windlade van de Bazuin 16' met transmissies is grondig gereinigd en kreeg een nieuwe windinlaat voor het nieuwe kanaal.

Nadat besloten was een deel van de gegroeide situatie met de later toegevoegde Sesquialter en de Vox humana op het Reciet te handhaven, werd hiervoor de volgende constructie toegepast. Adema breidde de windlade van het Reciet aan de achterzijde uit met twee registercancellen. Deze zijn los vervaardigd en tegen de windlade geschroefd, de pijpstukken sluiten op de oorspronkelijke stok van de Fagot-Hobo 8'. Net als de hoofdlade is deze uitbreiding uitgevoerd als voetjeslade. De oorspronkelijke membraanlatten en registerkast zijn verlengd en er zijn nieuwe eiken roosters gemaakt.

Na de demontage bleek dat de stokken van de Recietlade in de bas alle waren verboord tijdens de plaatsing van het orgel in 1913, omdat het oppervlak van de lade groter was dan dat van de crescendokast. Daardoor spraken de meeste pijpen in de bas nooit behoorlijk uit. Dit euvel is verholpen door de pijpstukken in de bas met behoud van zoveel mogelijk materiaal te voorzien van nieuwe dekstukken en verboringen, zodat een ruimere plaatsing en betere uitspraak voor de betreffende pijpen mogelijk werd.

Voor de Subbas 16', Cello 8', Gedekt 8' en Openfluit 4' van het Pedaal is een nieuwe kegellade gemaakt. Het afgevoerde groot octaaf van de Subbas bleef op zijn plaats. De transmissie Subbas 16'/Gedekt 8' is ongedaan gemaakt; door aanvulling van twaalf houten pijpen uit voorraad van de orgelmaker en zes nieuwe metalen pijpen werd de Gedekt 8' een zelfstandig pedaalregister.

Het speeltafelmeubel, in de stijl van het orgel en daterend uit circa 1920 en afkomstig uit de voorraad van de orgelmaker, is hersteld. Het zichtbare interieur van de speeltafel is geheel in stijl vernieuwd waarbij het elektrische-zwakstroom-gedeelte van de tractuur is omgebouwd naar een digitaal systeem dat functioneert op 24 volt.

Het metalen pijpwerk is grondig gereinigd en schade hersteld. De houten pijpen zijn nagezien op scheurvorming en waar nodig verlijmd. Op de stoppen is nieuw vilt en leer aangebracht. De lepels, krukken en tongen van de tongwerken zijn gepolijst, de loden koppen zijn gereinigd en ingevet. Door de nieuwe tongen houden de tongwerken van het Groot Orgel en het Reciet nu beter stemming dan voorheen.

De oorspronkelijke dispositie van het Groot Orgel is hersteld door toevoeging van de Salicionaal 8' en de Violon 8', de Holpijp 8' is gehandhaafd. Het in de loop van de tijd vernieuwde pijpwerk van de Octaaf 4' en Roerfluit 4' is eveneens gebleven. De restaurateur herstelde de samenstelling van de Mixtuur in salicionaal-mensuur en 90 procent tin. De Aeoline 8' is nieuw gemaakt aan de hand van de teruggevonden pijpen in de Flageolet Harmoniek 2'. De oorspronkelijke combinatie van het groot octaaf met dat van de Viola di Gamba 8' is hersteld door middel van een pneumatisch, vanuit de hoofdlade bediend transmissieapparaat waarop het groot octaaf van de Viola di Gamba 8' is geplaatst. De stokken van de Sesquialter zijn voorzien van nieuwe dekstukken; ook is een nieuw rooster gemaakt. Voor de Fagot-Hobo zijn twaalf nieuwe metalen bekens vervaardigd, de grootste voorzien van een sifon.

Na montage is de in de loop der tijd veranderde intonatie terughoudend waar mogelijk en doortastend waar noodzakelijk, nagelopen en geëgaliseerd. Uitgangspunt daarbij was de klank die P.J. Adema & Zonen aan het orgel gaven bij de bouw in 1914. Ten slotte werd het werk gestemd op de toonhoogte van 1914, $a^1 = 435$ Hz, in de evenredig zwevende temperatuur. De winddruk van hoofdbalg, Pedaal en relais bedraagt 112 mm Wk, voor het Hoofdwerk 85 mm Wk en voor het Reciet 94 mm Wk.

Bronnen: tekst grotendeels overgenomen uit Ton van Eck & Victor Timmer, *Orgels van de rooms-katholieke parochie te Lisse*. (Uitgave ter gelegenheid van de restauratie van het Adema-orgel in de St.-Agathakerk te Lisse) (Lisse 2012); mededelingen van Ronald van Baekel (Adema's Kerkorgelbouw).

UTRECHT, ST.-CATHARINAKATHEDRAAL (KOORORGEL)

Op 17 juni 2012 heeft de Utrechtse St.-Catharinakathedraal met een concert door Wouter van Belle, Paul Houdijk en Gerard Beemster een Engels koororgel in gebruik genomen. Het instrument is afkomstig uit Veendam en is in 1852 gemaakt door Daniel Gray.

Daniel Gray (alternatieve spelling: Grey) geldt in de literatuur als een 'minor builder' en er is (dus) maar weinig over hem bekend of gepubliceerd.¹⁾ Of er een familierelatie bestaat met de grondleggers en leden van het bekende orgelmakersgeslacht dat vanaf 1842 opereert onder de naam Gray & Davison, is niet bekend.²⁾

In Engelse volkstellingen in de jaren 1841, 1851, 1861, 1871 en 1881 lijkt het bij het voorkomen van de naam van orgelbouwer Daniel (1851: David) Gray (1841: Grey) steeds om dezelfde persoon te gaan.³⁾ Deze orgelmaker schatte zijn geboortjaar tussen 1811 en 1813 en de opgegeven geboorteplaats is het district Southwark in Londen. In de volkstelling van 1891 komt de aanduiding 'Organ Builder' in combinatie met spellingsvarianten van de naam niet meer voor.

De jaren rond 1851, de periode waarin het koororgel van de kathedraal moet zijn gemaakt, lijkt een hoogtepunt in Grays werkzame leven. Op dat moment voegt Gray de opmerking 'Employing 2 Men' (twee man in dienst) toe bij de opgave van zijn beroep. Zijn werkplaats is dan al minimaal tien jaar gevestigd op 6th Ely Place, St. George's Road, Southwark. Ook in 1860 werkt Gray (nog?) vanaf dit adres, maar de in 1861 opgegeven verblijfplaats duidt op een langer verblijf ten noordoosten van Londen. Weer later (1871) bevindt Gray zich aan de westkant van het land. Wellicht is dit de periode dat hij werkt aan het orgel van Leaton.⁴⁾ Een jaar na de volkstelling zou Gray in dezelfde omgeving een orgel restaureren (Eaton Constantine, 1862).⁵⁾

Hoewel een volledig overzicht van Grays oeuvre ontbreekt, valt op dat alle tot nu toe bekende orgels gemaakt of geplaatst zijn in kleine

1) James Boeringer, *Organa Britannica, Organs in Great Britain 1660-1860*, deel 1 (Londen en Toronto 1983) 80.

2) Boeringer, *Organa Britannica*, 112.

3) www.ukcensusonline.com, geraadpleegd 20 januari 2013.

4) Boeringer, *Organa Britannica*, 112.

5) BIOS Reporter, Januari 1988, te raadplegen op <http://www.npor.org.uk/Reporter/jan88.pdf> (13/04/2013).

kerken op het Engelse platteland.⁶⁾ Veel van dit soort orgels lijken het lot van het orgel voor de Baptist Church in Clare (Suffolk, Gray 1842-1843) te (hebben) ondergaan. Dit orgel is verplaatst naar Wheatacre (Norfolk) en rond 1965 blijkt dat het is 'omgeruild voor een harmonium door die wat kleine man uit Norwich die het altijd stemde.'⁷⁾

Dat Grays werk niet beperkt bleef tot orgelbouw voor kerken, blijkt uit de werkzaamheden aan een salondraaiorgel, een cilinderdraaiorgel. Dit orgeltype kon trouwens - uiteraard met toepasselijk repertoire - ook in kerken staan. Het 'large chamber barrel-organ (...). Incomplete' waaraan Grays naam verbonden is, bevond zich in 1970 in Parijs.⁸⁾

Dat Gray in 1840 nog traditioneel Engelse orgels bouwde, blijkt onder meer uit het instrument dat in 2012 te koop werd aangeboden door Holmes and Swift (Fakenham, Norfolk).⁹⁾ Dit instrument heeft de volgende dispositie:

Manual (GG-f³)

Stopped Diapason B 8'
Open Diapason 8' (af c)
Stopped Diapason 8' (af c)
Dulciana 8'
Principal 4'
Flute 4'
Fifteenth 2'

Pedaal (GG-H) aangehangen

Geschiedenis van het Utrechtse orgel¹⁰⁾

Uit een inscriptie in de orgelkas blijkt dat het instrument in 1852 door D[aniel] Gray gemaakt is.

Al in de negentiende eeuw moet er het één en ander aan het zich nu in Utrecht bevindende orgel gewijzigd zijn. Het moment waarop de Gamba 8' wordt toegevoegd aan de Swell is niet bekend, maar aangenomen wordt dat dit nog voor de werkzaamheden van Frederick Tucker is gebeurd. Evenmin is bekend hoe de Gamba technisch is ingevoegd: is de lade uitgebreid, vermaakt, of is een ouder register komen te vervallen?

Frederick Tucker uit Plymouth breidt het orgel op een onbekend moment uit met een vrij pedaal (Bourdon 16') en een pedaalkoppeling. Als dit dezelfde Tucker is die in 1860 nabij Plymouth geboren werd, zal deze uitbreiding pas na 1890 hebben plaatsgevonden.

Rond 1965 wordt het pedaalklavier (van Tucker?) uitgebreid van C-d¹ naar C-e¹. Taco Boersma haalt het orgel naar Nederland, waarna F. R. Feenstra Orgelrestauratie (Grootegast) het instrument in 1989 restaureert. Bij die gelegenheid wordt onder meer de lade van het Great uitgebreid om een Mixture II te kunnen plaatsens en de Gamba 8' maakt

6) Zie bijvoorbeeld <http://www.npor.org.uk/Reporter/oct83/e1083.htm> (13/04/2013).

7) BIOS Reporter oktober 1983 <http://npor.emma.cam.ac.uk/Reporter/oct83/e1083.htm> en lemma 'Wheatacre' in <http://www.npor.org.uk/> (13/04/2013).

8) Lyndesay G. Langwill en Noel Boston, *Church and Chamber Barrel-Organs (...)* (Edinburgh 1970) 54, 110.

9) <http://www.organrestoration.co.uk/for-sale.html> (13/04/2013).

10) Grotendeels overgenomen uit *Het Historische Orgel in Nederland, 1850-1858* (Amsterdam 2002) 153-154.

Foto: Wouter van Belle

Foto: Wouter van Belle

plaats voor een Oboe 8' (Hill, ca. 1870). Metalen niet-sprekende frontpijpen vervangen bovendien de houten exemplaren. Het instrument krijgt een plek in de Gereformeerde Kerk (vrijg.) te Veendam.

Als deze gemeente samen met de Christelijke Gereformeerde Kerk van Veendam-Wildervank in 2010 het kerkgebouw De Kandelaar in Veendam betreft, komt het Gray-orgel van de vrijgemaakt-gereformeerde kerk vrij. Het orgel verhuist naar de Utrechtse kathedraal, want daar was er al jarenlang de wens om een orgel te kunnen bespelen in de directe nabijheid van het koor. Het orgel is geplaatst in het noordertransept, op een podium. Nieuwe verlichting is aangebracht bij de lessenaar, de eiken kas is donker gebeist om tot een betere aansluiting bij het overige kerkmeubilair te komen en de labia van de frontpijpen zijn verguld. Waar nodig zijn de conducten die de grotere pijpen de lades afvoeren gerestaureerd. De lades van Great en Swell liggen achter elkaar, het grotere pedaalpijpwerk staat links en rechts in de kas, het kleinere erachter.

Bij de overplaatsing was geen adviseur betrokken en enkele vragen over de historie, de oorspronkelijke technische aanleg en de dispositie, blijven op korte termijn waarschijnlijk onbeantwoord.

Vanaf circa 1850 maakt de Engelse orgelbouw een enorme ontwikkeling door, onder invloed van onder andere de Engelse Bach-Renaissance en het daarmee hand in hand gaan van een oriëntatie op de orgelbouw van het vasteland. Eén van de praktische uitwerkingen is het gebruikelijk worden van een klavieromvang vanaf C. In de bescheiden dispositie van het Gray-orgel in de kathedraal, is het register Lieblich Gedackt heel opvallend, want dit register is in 1852 nog maar kort bekend in Engeland: het komt voor het eerst voor op het orgel dat de Duitse orgelmaker Edmund Schulze had opgesteld tijdens de Wereldtentoonstelling van 1851.

Het lijkt niet aannemelijk dat 'minor builder' Gray zo flexibel en voor-

uitgangsgezinnd was dat hij het register Lieblich Gedackt onmiddellijk overnam. Waarschijnlijk is ook dit register een aanpassing uit later tijd is, al dan niet ter vervanging van een ouder register.

Het 1852-concept lijkt daarmee toch traditioneler dan het nu overkomt. Mogelijk hebben ook de klavieromvang, tractuur en verdeling van de registers over twee manualen er in het verleden anders uitgezien.

Omdat dit orgel een overblijfsel is van een orgelbouwer met een bescheiden oeuvre, zou een technisch en historisch onderzoek naar dit orgel ook voor de Angelsaksische wereld zeer relevant zijn.

JAAP-JAN STEENSMA

Bronnen

James Boeringer, *Organa Britannica, Organs in Great Britain 1660-1860*, deel 1 (Londen en Toronto 1983); Peter van Dijk (red.), *Het Historische Orgel in Nederland, 1850-1858* (Amsterdam 2002); Lyndesay G. Langwill en Noel Boston, *Church and Chamber Barrel-Organs (...)* (Edinburgh 1970); Nicholas Thistlethwaite, *The Making of the Victorian Organ* (Cambridge 1990).

Met dank aan Wouter van Belle (Utrecht), Fokke-R. Feenstra (Grootegast), Edmund Holmes (Fakenham) en Nicholas Thistlethwaite (Oxford).

ZUIDHORN, HERVORMDE KERK

Het orgel in de Hervormde Kerk van Zuidhorn werd gemaakt door de orgelmakers Frans Caspar Schnitger jr. en Heinrich Hermann Freytag in compagnie. Het is gebouwd in de jaren 1792-1793 en werd op 1 april 1793 in gebruik genomen.

Dit instrument is niet het eerste in deze kerk. Bronnen geven aan dat de kerk al in 1578 over een orgel beschikte. Over dit instrument is helaas verder niets bekend. Wel is er iets bekend over het instrument dat vervangen werd door het huidige. Er is nog een contract uit 1663 bewaard gebleven waaruit blijkt dat er een overeenkomst was met orgelmaker Hendrick Huis.

Het is niet duidelijk waar het orgel gestaan heeft in de kerk of hoe het eruitzag.

Aan het eind van de achttiende eeuw verkeert het orgel van Huis in een zodanig slechte staat dat het moet worden gerestaureerd. Er is helaas niets van deze restauratie terechtgekomen. Uiteindelijk ontstond een nieuw idee: het laten maken van een nieuw orgel.

Frans Caspar Schnitger jr., een kleinzoon van de beroemde Arp Schnitger, zette na de dood van Hinsz in 1785 deze orgelmakerij voort. In 1788 kwam het tot een compagnonschap met orgelmaker Heinrich Hermann Freytag. Deze compagnons bouwden in 1792 hun eerste instrument in de kerk van Bierum. Het orgel van Zuidhorn voltooiden ze een jaar later.

Het contract dat deze compagnons sloten met de kerkvoogdij van Zuidhorn is bewaard gebleven. Daarin is te lezen dat de frontpijpen gemaakt dienden te worden van zuiver Engels tin, de overige pijpen van goed metaal. Het hout moest droog wagenschot zijn. De onderste toetsen van het klavier werden belegd met ivoor, de boventoetsen zijn van ebbenhout. Uit ruimtegebrek werden de drie spaanbalgen op zol-

Dispositie Gray-orgel in de St.-Catharinakathedraal, Utrecht

Great (C-g³)

Open Diapason 8' C-H gecombineerd met Stopped Diapason

Stopped Diapason 8' Hout, bas gedekt, discant open

Open Flute 4'

Mixture II (1989, C: 2', 1¹/₃, c¹: 2²/₃, 2)

Swell (C-g³)

Lieblich Gedackt 8' C-H hout, rest metaal met mahonie stoppen, na 1852

Principal 4'

Oboe 8' (Hill 1870, geplaatst in 1989 ter vervanging van Gamba 8')

Pedal (C-e¹)

Bourdon 16' (na 1890?)

koppeling Great-Swell, Pedal-Great, zweltrede (inhaak)

a¹ = 440 Hz, gelijkzwevend gestemd
magazijnbalg, winddruk 76 mm